

УДК 340.12

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.33>

СВОБОДА ВІРОСПОВІДАННЯ ТА ПРАВО УТРИМУВАТИСЯ ВІД ОКРЕМИХ ДІЙ, НЕСУМІСНИХ ІЗ РЕЛІГІЙНИМИ ЧИ ІНШИМИ ПЕРЕКОНАННЯМИ ЛЮДИНИ: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Марич Н.І.,

*старша викладачка кафедри права
Міжрегіональної Академії управління персоналом*

Марич Н.І. Свобода віросповідання та право утримуватися від окремих дій, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини: загальнотеоретична характеристика.

У статті досліджено загальнотеоретичні аспекти свободи віросповідання та права утримуватися від окремих дій, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини.

Проаналізовано основні міжнародні документи з прав людини, в яких проголошено свободу віросповідання та право утримуватися від окремих дій, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини.

Наголошено, що свобода віросповідання як одна з найважливіших цінностей, благ людини сприяє забезпеченню природної потреби кожної людини – самовизначенню у питаннях віри та її сповідання (в активній чи пасивній формі). Свобода віросповідання є важливим чинником розквіту толерантного суспільства, побудови демократичної, правової держави, формуванню взаємної поваги, довіри, розуміння та рівності між людьми різних релігій і переконань.

Зроблено висновок, що свободу віросповідання можна розглядати як право природне (це можливість надана людині Богом) і юридичне (можливість людини, яка надана та гарантована державою).

Стверджено, що одним зі складників свободи віросповідання як природного права людини є можливість утримуватися від окремих дій, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини: військової служби з релігійних чи інших переконань та заміна її альтернативною службою; вживання певної їжі; використання певних символів, ідентифікаційних номерів; носіння, використання певного одягу; праця у певний час; отримання науково обґрунтованого медичного лікування, зокрема вакцинування; участі у релігійних, громадських та державних обрядах (церемоніях); складання релігійної чи іншої присяги тощо.

Констатовано, що в законодавстві України відображене право на заміну виконання окремих юридичних обов'язків, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини. Така можливість є складовою свободи віросповідання як суб'єктивного юридичного права.

Сформульовано пропозицію про необхідність проголошення в Конституції України (1996 р.) (ст. 35) права на заміну виконання окремих юридичних обов'язків, несумісних з релігійними чи іншими переконаннями людини та конкретизацію цього права в Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» (1991 р.) і в інших нормативно-правових актах України.

Ключові слова: свобода віросповідання, право утримуватися від окремих дій, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини, юридичний обов'язок, можливості людини.

Marych N.I. Freedom of religion and the right to refrain from actions incompatible with a person's religious or other beliefs: a general theoretical overview.

Freedom of religion and the right to refrain from actions incompatible with a person's religious or other beliefs: a general theoretical characterisation.

The article explores the general theoretical aspects of freedom of religion and the right to refrain from actions incompatible with an individual's religious or other beliefs.

It analyses key international human rights documents that proclaim freedom of religion and the right to abstain from actions that conflict with religious or other personal convictions.

The article emphasises that freedom of religion, as one of the most important human values, fosters the natural need for individuals to determine their faith and practice it (in an active or passive form). Freedom of religion is highlighted as a crucial factor in fostering a tolerant society, building a democratic legal state, and promoting mutual respect, trust, understanding, and equality among people of various religions and beliefs.

The study concludes that freedom of religion can be understood as both a natural right (a God-given ability) and a legal right (an ability granted and guaranteed by the state).

It asserts that an essential component of the natural right to freedom of religion is the ability to abstain from specific actions incompatible with one's religious or other beliefs, such as: military service due to religious or other convictions and its substitution with alternative service; consumption of certain foods; use of specific symbols or identification numbers; wearing or using particular clothing; working at specific times; receiving scientifically justified medical treatments, including vaccination; participating in religious, public, or state rituals (ceremonies); taking religious or other oaths, among others.

The article notes that Ukrainian legislation reflects the right to substitute certain legal obligations incompatible with religious or other beliefs. This option is considered a component of freedom of religion as a subjective legal right.

It is proposed to amend Article 35 of the Constitution of Ukraine (1996) to explicitly proclaim the right to substitute certain legal obligations incompatible with religious or other beliefs and specifying this right in the Law of Ukraine "On Freedom of Conscience and Religious Organisations" (1991) and other regulatory legal acts of Ukraine.

Key words: freedom of religion, the right to refrain from actions incompatible with religious or other beliefs, legal obligation, individual rights.

Постановка проблеми. У системі прав людини важливе місце посідає свобода віросповідання, яка є фундаментом людського життя. Одна з важливих її складових – право утримуватися від окремих дій, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини, наприклад, виконання військового обов'язку, отримання науково обґрунтованого медичного лікування, вакцинування тощо. Із реалізацією свободи віросповідання пов'язано багато сфер поза межами релігійних споруд [1, с. 3], серед них і здійснення права утримуватися від окремих дій, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини.

У сучасних умовах повномасштабного воєнного вторгнення в Україну російської федерації (далі – РФ) виконання юридичних обов'язків громадянами, особливо військового обов'язку, стало вкрай важливим. У ряді випадків громадянин з огляду на сповідання певних релігійних чи інших переконань не може виконувати деякі юридичні обов'язки. Загальновідомо, що відмова від реалізації юридичних обов'язків вважається протиправною поведінкою, за що особа притягується до юридичної відповідальності. Однак у законодавстві демократичних держав, зокрема і України, передбачена можливість заміни виконання одного юридичного обов'язку іншим, у огляду на релігійні чи інші переконаннями людини.

Мета дослідження – дати загальнотеоретичну характеристику свободи віросповідання та права утримуватися від окремих дій, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини та сформулювати пропозиції щодо удосконалення законодавства України з питань реалізації цих можливостей.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження проблематики свободи віросповідання та окремих її можливостей привертало увагу багатьох дослідників, зокрема В. Беда, М. Бринчак, М. Васіна, Т. Кучери, Н. Пивоварової, А. Полешко, Л. Яромол та ін.

Однак, необхідно наголосити, що у вітчизняній науці мало уваги приділено характеристиці саме права утримуватися від окремих дій, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини, яке виступає окремим складником свободи віросповідання як природного права.

Виклад основного матеріалу. Свобода віросповідання як одна з найважливіших цінностей, благ людини сприяє забезпеченню природної потреби кожної людини – самовизначенню у питаннях віри та її сповідання (в активній чи пасивній формі).

Свобода віросповідання є важливим чинником розквіту толерантного суспільства, побудови демократичної, правової держави, формуванню взаємної поваги, довіри, розуміння та рівності між людьми різних релігій і переконань. Вона може допомогти зробити суспільство стійкішим до тих викликів, які загрожують його безпеці [2, с. 10].

Повномасштабне воєнне вторгнення рф в Україну спричинило масові порушення прав людини, у тому числі свободи віросповідання. Так, рф знищила або пошкодила щонайменше 630 церков, молитовних будинків та інших релігійних споруд [3, с. 6]. Однак попри всі труднощі, саме сповідання віри, її вираження тощо допомагають громадянам України вистояти у цій складній боротьбі проти зла, яке приніс на нашу землю агресор.

Наприкінці 2023 року 24% опитаних заявили, що після початку повномасштабної війни рф проти України, стали більш релігійними і віруючими людьми, ніж раніше і лише 5% вказали на зменшення релігійності і віри. Церква надалі утримує одну з перших позицій за рівнем довіри серед суспільних і політичних інститутів [4].

В основі свободи віросповідання є дві категорії: свобода та віра. Свобода – це здатність людини діяти відповідно до своїх знань і можливостей, а також можливість робити вибір у своїх діях [5, с. 201].

Погоджуємося з Н. Пивоваровою, що віра – це не лише ознака релігійної свідомості, а й інтелектуальна і психологічна особливість людської природи [6, с. 52].

Як стверджує Л. Ярмол, «віру людини можна розглядати у двох аспектах. По-перше, як духовну, психічну діяльність людини, спрямовану на вибір об'єкта віри і визначення свого внутрішнього ставлення до нього. Можливість здійснення такої діяльності відображає поняття свободи віровизнання. По-друге, віру можна трактувати й як зовнішню (фізичну) діяльність, що виступає проявом віровизнання. Можливість здійснення такої діяльності людиною відображає інше поняття – свобода віросповідання» [7, с. 22].

На важливості віри для людини особливо наголошено у християнстві. У Біблії, зокрема, зазначено, що оздоровляємося вірою (Дії Ап. 14:9); ходимо з вірою (2 Кор. 5:7); усе можемо, якщо віруємо (Мр. 9:23); вірою ми очищуємося, освячуємося (Дії Ап. 15:9; 26:18); вірою рятуємося (Дії Ап. 16:31; Рим. 5:1) [8].

Свобода віросповідання тісно пов'язана зі свободою совісті – природним правом на умови, за яких можливе вільне самовизначення особистості у світоглядній сфері буття, її духовне становлення, розвиток, самоактуалізація [9, с. 83]. На нашу думку, юридичне право не повинно проголошувати свободу совісті, яка має відношення до внутрішньої сфери особистості. З огляду на це, доцільно змінити назву Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23.04.1991 р., гарантувавши свободу віросповідання людини.

Однак, В. Бедь має іншу думку з цього приводу: він стверджує, що з наукової точки зору свобода совісті є ширшим поняттям, яке охоплює свободу релігії та свободу віросповідання. Дослідник запропонував внести зміни в законодавство України щодо використання в ньому терміну «свобода совісті» як найбільш ємного поняття, що цілком відображає зміст міжнародних актів [10, с. 26-27].

Свободу віросповідання дослідники розглядають і як суб'єктивне особисте немайнове право. Так, М. Бринчак зазначає, що здійснення суб'єктивного особистого немайнового права на свободу світогляду та віросповідання полягає в тому, що носій може використовувати його на свій розсуд без застосування будь-яких додаткових юридичних актів; вимагати від інших осіб припинення дій, спрямованих на обмеження його особистих немайнових прав; мати свободу поведінки, вчинків у межах, встановлених законом; звертатися до компетентних державних органів за захистом його порушеного особистого права. Також особа володіє цим правом від народження і може користуватися ним у повному обсязі з певного віку [11, с. 136].

На нашу думку, свободу віросповідання можна розглядати як право природне (це можливість надана людині Богом) і юридичне (можливість людини, яка надана та гарантована державою).

Свобода віросповідання проголошена в численних міжнародних актах з прав людини, однак, у них вона закріплена як право на свободу думки, совісті і релігії (ст. 18 Загальної декларації прав людини (ООН, 1948), ч. 1.ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (ООН, 1966), ч. 1 ст. 9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (Рада Європи, 1950) (далі – Євроконвенція), ч. 1 ст. 1 Декларації ООН про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на підставі релігії чи переконань, 1981 р.).

Отже, свобода думки, совісті і релігії, закріплена в основних міжнародних документах з прав людини, охоплює можливості людини не лише щодо релігії, а й щодо переконань загалом. Основу ж будь-яких переконань становить віра людини.

А. Полешко справедливо наголошує, що Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ), розглядаючи справи за ст. 9 Євроконвенції, передбачає комплексний захист «релігії або переконань»

ня», не надаючи їх точного визначення або розмежування. ЄСПЛ поширює захист свободи віросповідання на необмежене коло специфічних переконань, які

- людина здатна визначити самостійно на власний розсуд;
- стосуються основ світогляду людини й мають метафізичну природу;
- переважно є принципово аксіоматичними (основи таких переконань не підлягають перевірці або сумніву) і ґрунтуються на вірі;
- становлять самоцінність / самоціль (тобто, не спрямовані на досягнення певного статусу, а навпаки, визначають подальшу поведінку людини);
- є дійсними й важливими для людини; визначають її поведінку; мають достатній ступінь значеності та сталості (що не виключає модифікацій і зміни вибору) [12, с. 240].

На підставі аналізу практики ЄСПЛ по ст. 9 Євроконвенції А. Полешко робить такий висновок: переконання не обов'язково стосуються проблем Абсолюту (Бога), тобто вони можуть ґрунтуватися на вірі загалом (аксіоматичному покладенні принципу), що охоплює й нерелігійну віру (а, відтак, нерелігійні переконання й діяльність) [12, с. 240].

Аналіз зазначених міжнародних документів з прав людини дає підстави стверджувати, що свобода віросповідання як природне право складається з таких структурних елементів (можливо-стей):

- мати релігію або переконання;
- приймати релігію чи переконання на свій вибір;
- змінювати свою релігію чи переконання;
- сповідувати релігію або переконання.

Проаналізувавши й інші важливі міжнародні документи з прав людини (Документ Паризької наради Конференції з людського виміру загальноєвропейського процесу держав-учасниць НБСЄ (1989); Кодекс поведінки стосовно військово-політичних аспектів безпеки (НБСЄ, 03.12.1994); Документ Копенгагенської наради з людських вимірів НБСЄ (1990); Хартію Європейського Союзу про основні права (2000); Рекомендацію Парламентської Асамблеї Ради Європи 1396 (1999) «З релігії та демократії» та інші), Л. Ярмол виокремила ще й такий структурний елемент свободи віросповідання, як право людини утримуватися від окремих дій, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини [7, с. 37]. Адже релігійні й інші переконання людини можуть зумовлювати не лише потребу здійснення певної релігійної діяльності, а й неприйнятність, суб'єктивну неможливість виконання людиною деяких дій (наприклад, брати до рук зброю, вживати певну їжу, використовувати певні символи, носити певний одяг, працювати у певний час тощо). Варто наголосити, що право утримуватися від окремих дій, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини, є складовою свободи віросповідання як природного права.

Серед можливостей утримуватися від окремих дій, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини, є і право на відмову від військової служби з релігійних чи інших переконань та її заміну альтернативною службою. Це право проголошене в низці міжнародних документів з прав людини. Так, у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (ООН, 1966), наголошено, що «нікого не можуть приневолювати до примусової чи обов'язкової праці» (п. а) 3 ст. 8); що терміном «примусова чи обов'язкова праця» не охоплюється будь-яка служба військового характеру, а в тих країнах, де визнається відмова від військової служби з політичних чи релігійно-етичних мотивів, будь-яка служба передбачена законом для осіб, які відмовляються від військової служби з таких мотивів (п. с) 3 ст. 8).

Право на відмову від військової служби з релігійних мотивів закріплене у п. 2 ст. 10 Хартії Європейського Союзу про основні права.

У Документі Копенгагенської наради Конференція з людського виміру НБСЄ (1990) зафіксовано, що Комісія з прав людини ООН визнала право кожного громадянина відмовлятися від військової служби з переконань совісті (п. 18.1); що держави погоджуються розглядати питання про запровадження, де це ще не було зроблено, різних форм альтернативної служби, які сумісні з мотивами відмови через переконання совісті; до того ж, такі форми альтернативної служби не будуть пов'язані зі службою в бойових частинах чи матимуть цивільний характер, будуть суспільно корисними і не матимуть характеру покарання (п. 18.4).

У Кодексі поведінки стосовно військово-політичних аспектів безпеки (НБСЄ, 03.12.1994) зазначено, що «держави-учасниці повинні розглянути питання про введення практики звільнення від військової служби або проходження альтернативної служби» (п. 28) [13].

У ч. 2 ст. 10 Хартії основних прав Європейського Союзу проголошене право на відмову від військової служби за переконаннями совісті відповідно до національного законодавства.

У міжнародних документах з прав людини відображені й інші можливості утримуватися від окремих дій, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини. Так у Рекомендації № 1202 «Щодо релігійної терпимості в демократичному суспільстві» (Ради Європи, 1993) закріплене положення, що європейська спільнота повинна бути гнучкою при узгодженні різноманітної релігійної практики (наприклад, *одягу, їжі і релігійних свят*) (п. “і” ст. 16).

У Рекомендації № 1396 «З релігії та демократії» (1996) Парламентська Асамблея Ради Європи запропонувала урядам країн-членів «сприяти ... дотриманню релігійних обрядів та звичаїв, наприклад, відносно *одруження, вбрання, свят (з можливістю відповідного звільнення з роботи) та військової служби*» (п. “і” ст. 13).

Отже, однією зі складових свободи віросповідання як природного права людини є можливість утримуватися від дій, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини, а саме:

- ✓ військової служби та її заміна альтернативною службою;
- ✓ вживання певної їжі;
- ✓ використання певних символів, ідентифікаційних номерів;
- ✓ носіння, використання певного одягу;
- ✓ праці у певний час;
- ✓ отримання науково обґрунтованого медичного лікування, зокрема вакцинування;
- ✓ участі у релігійних, громадських та державних обрядах (церемоніях);
- ✓ складання релігійної чи іншої присяги тощо.

Чи передбачає законодавство України можливість людини утримуватися від окремих дій, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини? У Конституції України (1996 р.) закріплено, що «кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність» (ч. 1 ст. 35). Також в Основному Законі України наголошено, що ніхто не може бути увільнений від своїх обов’язків перед державою або відмовлятися від виконання законів з мотивів релігійних переконань. При цьому передбачена заміна військового обов’язку альтернативною службою (ч. 4 ст. 35 Конституції України).

Згідно з Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації», «заміна виконання одного обов’язку іншим з мотивів переконань допускається лише у випадках, передбачених законодавством» (ч. 3 ст. 4) [14]. Однак Закон України не конкретизує цих випадків, на відміну від Конституції України, котра передбачає лише один випадок такої заміни.

Як висновок: у законодавстві України проголошується право на заміну виконання окремих юридичних обов’язків, несумісних з релігійними чи іншими переконаннями людини, а не просто можливість людини уникати таких дій.

В сучасних умовах в Україні – в період дії воєнного стану – постало чимало питань щодо заміни військового обов’язку альтернативною службою. У Законах України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» від 21.10.1993 (у редакції Закону України від 02.03.2005) [15], «Про альтернативну (невійськову) службу» від 12.12.1991 (у редакції Закону від 18.02.1999) [16] не регламентовані питання щодо проходження альтернативної служби в період дії воєнного стану.

Існує неоднозначна юридична практика щодо питання проходження такої служби. Наприклад, у Львівському обласному ТЦК та СП розповіли, як відбувається призов на військову службу громадян, віросповідання яких не допускає користування зброєю. Там наголосили, що в час воєнного стану альтернативної служби немає, а відтак ці громадяни підлягають призову на загальних підставах [17].

Однак, в Україні починає формуватися судова практика, яка захищає право громадян на заміну військової служби альтернативною. Наприклад, Бориспільський міськрайонний суд Київської області визнав невинуватим і виправдав служителя релігійного об’єднання «Свідків Єгови в Україні», обвинуваченого в ухиленні від призову на військову службу під час мобілізації [18].

Аналіз законодавства України та приклади юридичної практики з питань реалізації громадянами права громадян на заміну військової служби альтернативною свідчать про необхідність вдосконалення законодавства України з питань проходження альтернативної служби. Необхідно чітко конкретизувати нормативні положення щодо проходження альтернативної служби в період

воєнного стану: умови, особливості тощо. Адже, згідно Конституції України (ст. 35) громадяни мають право на заміну військової служби альтернативною (невійськовою) службою, у разі якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина.

Висновки. Свободу віросповідання можна розглядати як природне право (можливість, надану людині Богом) і як юридичне право (можливість людини, проголошену та гарантовану державою).

Одним зі складників свободи віросповідання як природного права людини є можливість утримуватися від окремих дій, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини: військової служби з релігійних чи інших переконань та заміна її альтернативною службою; вживання певної їжі; використання певних символів, ідентифікаційних номерів; носіння, використання певного одягу; праця у певний час; отримання науково обґрунтованого медичного лікування, зокрема вакцинавання; участі у релігійних, громадських та державних обрядах (церемоніях); складання релігійної чи іншої присяги тощо.

У законодавстві України відображене право на заміну виконання окремих юридичних обов'язків, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини, а не можливість громадянина утримуватися від здійснення таких обов'язків. Адже юридичне право не може регламентувати відмову щодо здійснення юридичних обов'язків. Така можливість є складовою свободи віросповідання як суб'єктивного юридичного права. Таке право потребує проголошення і в Конституції України (ст. 35), а також конкретизації в Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» та в інших нормативно-правових актах України.

Право на заміну виконання окремих юридичних обов'язків, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини є важливою складовою свободи віросповідання як суб'єктивного юридичного права, закріпленого в законодавстві України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Васін М.С. Твоє право на свободу віросповідання. Посібник для віруючих, релігійних громад та посадових осіб органів влади. К.: Медіа світ, 2020. 40 с.
2. Свобода релігії чи переконань та безпека: посібник із питань політики / Бюро з демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ (БДПІЛ). 2023. 79 с. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/9/a/538080.pdf> (дата звернення: 11.11.2024).
3. Васін, Максим. Вплив російського вторгнення на релігійні громади в Україні / Інститут релігійної свободи. К.: Вид. Пугач О.В., 2024. 28 с. URL: <https://bit.ly/2024-IRF-Report-Ukraine-ua> (дата звернення: 15.11.2024).
4. Війна зробила українців більш релігійними, – опитування. *Релігійно-інформаційна служба України*. 24.12.2023. URL: https://risu.ua/vijna-zrobila-ukrayinciv-bilsh-religijnimi-opituvannya_n144969 (дата звернення: 15.11.2024).
5. Філософія: словник термінів та персоналій / В.С. Бліхар, М.А. Козловець, Л.В. Горохова, В.В. Федоренко, В.О. Федоренко. Київ: КВІЦ, 2020. 274 с.
6. Пивоварова Н.П. Проблема інтерпретації та операціоналізації термінів «релігія», «віра», «релігійність»: огляд наукових підходів. *Український соціум*. 2014. № 1(48). С. 44–55.
7. Ярмол Л.В. Свобода віросповідання: юридичне забезпечення в Україні (загальнотеоретичне дослідження): *монографія*. Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України / редкол.: П.М. Рабінович (гол. ред.) [та ін.]. (Серія 1. Дослідження та реферати. Випуск 8). Львів: 2006. 192 с.
8. Біблія, або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту. Київ: Українське Біблійне Товариство, 1993. 296 с.
9. Кучера Т.М. Релігієзнавство: *навчальний посібник* К.: КНЕУ, 2016. 95 с. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/197270159.pdf> (дата звернення: 07.11.2024).
10. Бедь В.В. Право людини на свободу совісті: конституційно-правове регулювання: *автореф. дис. ... д-ра юрид. наук*: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Київ, 2011. 36 с.
11. Бринчак М.П. Здійснення права свободи світогляду та віросповідання в цивільному праві України. *Європейські перспективи*. № 2. 2020. С. 131–137. URL: https://ep.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/2021/02/131-_Brynychak.pdf (дата звернення: 16.11.2024).

12. Полешко А.В. Релігійна свобода: сучасний зміст і місце в системі прав людини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. Випуск 85: частина 1. 2024. С. 237–241. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/315063/305966> (дата звернення: 17.11.2024).
13. Кодекс поведінки стосовно військово-політичних аспектів безпеки (НБСЄ, 03.12.1994). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_116#Text (дата звернення: 17.11.2024).
14. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23.04.1991 № 987-ХІІ. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text> (дата звернення: 08.11.2024).
15. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію: Закон України від 21.10.1993 ,№ 3543-ХІІ (у редакції Закону України від 02.03.2005). *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-1> (дата звернення: 17.11.2024).
16. Про альтернативну (невійськову) службу: Закон України від 12.12.1991 № 1975-ХІІ (у редакції Закону від 18.02.1999). *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1975-12#Text> (дата звернення: 20.11.2024).
17. Начальник Львівського обласного ТЦК повідомив, як відбувається призов громадян, віросповідання яких не допускає користування зброєю. URL: https://vartal.com.ua/news/nachalnik-lvivskogo-oblasnogo-tck-povidomiv-yak-vidbuvaietsya-prizov-gromadyan-virosprovidannya-yakih-ne-dopuskaie-koristuvannya-zbroieyu_376309.html (дата звернення: 11.11.2024).
18. Суд визнав право на відмову від військової служби за релігійними переконаннями. URL: https://risu.ua/pressluzhba-upc-mp-poshirila-video-udaru-raketi-yaka-poshkodila-sobor-v-harkovi_n145740 (дата звернення: 14.11.2024).